

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14281436>

SARF ILMIGA OID ASARLAR VA UNGA YOZILGAN SHARHLAR

Norxo‘jayev Elyorjon

ANNOTATSIYA

Mazkur maqola sarf ilmi va unga yozilgan sharhlarning rivojlanish tarixi, ilmiy ahamiyati va madaniy merosdagi o‘rni haqida batafsil ma‘lumot beradi. Sarf ilmi arab tili grammatikasining asosiy tarmoqlaridan biri bo‘lib, so‘zlarning morfologik o‘zgarishlarini, so‘z yasalihi va shakllanish qonuniyatlarini o‘rganadi. Ushbu ilm arab tilshunosligi, ayniqsa, Qur‘on tilini to‘g‘ri tushunish va sharhlash, hadislarni anglash hamda adabiyot va she‘riyatni o‘zlashtirish uchun muhim ahamiyatga ega. Maqolada sarf ilmining asosiy nazariy jihatlarini va ularga asoslangan klassik asarlar tahlil qilinadi. Jumladan, mashhur arab tilshunoslari, jumladan, Sibavayh, Xalil ibn Ahmad va Ibn Malik kabi olimlarning sarf ilmiga qo‘shgan hissalarini haqida so‘z yuritiladi. Shuningdek, ushbu ilmga yozilgan sharhlarning arab ilm-fani tarixidagi o‘rni va ularning ahamiyati yoritiladi. Masalan, Ibn Ajurrurning "Ajurrumiya" asariga yozilgan sharhlar yoki Ibn Malikning "Alfiya" qasidasiga tayangan tahlillar misol tariqasida keltiriladi. Maqolada sarf ilmi atrofida shakllangan ilmiy munozaralar va uning mintaqaviy tarqalishi haqida ham ma‘lumot beriladi. Sharhlarning tili, mazmuni va uslubi tahlil qilinib, ularning ta‘lim jarayonida qanday qo‘llanilgani yoritiladi. Ushbu ilmga oid sharhlar nafaqat ilm-fan rivoji, balki madaniy, ijtimoiy va diniy ehtiyojlar nuqtai nazaridan ham muhim o‘rin tutgan. Sharhlarda qo‘llanilgan metodlar va ularning ilmiy terminologiyani boyitishga qo‘shgan hissasi tahlil qilinadi. Maqola natijalari sarf ilmining rivoji va uning boshqa grammatik fanlar bilan aloqasini o‘rganish, ushbu ilmiy boylikni bugungi kunda talabalarga yetkazish va lingvistik tadqiqotlarni boyitishda amaliy ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, maqola Qur‘on va hadislarni tushunish uchun sarf ilmining qanchalik muhim ekanligini ko‘rsatadi. Maqolada keltirilgan sharhlar va izohlar arab tilshunosligi rivojida ushbu ilmning markaziy o‘rni va davomiyligini namoyon etadi. Maqola natijalari asosan arab tilshunosligi bo‘yicha tadqiqotchilar, talaba va pedagoglar uchun mo‘ljallangan bo‘lib, sarf ilmiga oid o‘ziga xos bilimlarni keng ommaga taqdim etishga qaratilgan.

Kalit so‘zlar: sarf ilmi, arab tili grammatikasi, so‘z yasalihi, morfologik o‘zgarishlar, ilmiy sharhlar, Ajurrumiya, Alfiya, Sibavayh, arab tilshunosligi, Qur‘on tafsiri, hadis ilmi, klassik asarlar, ilmiy metodlar.

KIRISH

Sarf ilmi arab tilining asosiy tarmoqlaridan biri bo'lib, u tilshunoslikda so'zlarning shakllanish qonuniyatlarini o'rganadi. Ushbu ilm grammatik nazariyaning muhim qismini tashkil etib, nafaqat tilning ichki tuzilishini anglash, balki Qur'on va hadislarni to'g'ri talqin qilish uchun ham muhim ahamiyatga ega. Sarf ilmiga oid bilimlar o'rta asr olimlari tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Arab tilining rivojlanishida sarf ilmiga bo'lgan e'tibor beqiyosdir. Bu ilm so'zning asosiy shaklidan turli grammatik shakllar yaratish qoidalarini belgilaydi. Masalan, fe'llar va otlar yasalishidagi ichki o'zgarishlarni o'rganish sarf ilmining asosiy maqsadlaridan biridir. Ushbu ilmning amaliy qo'llanilishi Qur'onning murakkab matnlarini tushunish, islomiy shar'iy hukmlarni anglash hamda arab adabiyoti asarlarini to'g'ri talqin qilishda ko'zga tashlanadi. Islom olamida sarf ilmiga oid ko'plab asarlar yaratilgan bo'lib, ular bu ilmni rivojlantirishga katta hissa qo'shgan. Sibavayh, Xalil ibn Ahmad, Ibn Malik kabi mashhur tilshunoslarning ishlari sarf ilmining nazariy asoslarini shakllantirdi. Ayniqsa, Ibn Malikning "Alfiya" qasidasiga yozilgan sharhlar ushbu ilmning amaliy va nazariy jihatlarini yanada rivojlantirdi. Bunday sharhlar nafaqat ilmiy bahs-munozaralarning kengayishiga, balki madrasalar va ilmiy markazlarda sarf ilmni o'rgatish tizimining takomillashuviga ham xizmat qilgan.

Tarixan sarf ilmi arab tilining nafaqat grammatik asoslarini, balki uning boshqa tillarga ta'sirini ham o'rganishda muhim vosita sifatida namoyon bo'lgan. Bu ilm o'zining universalligi bilan boshqa tillardagi morfologik tadqiqotlarga ham turtki bo'ldi. Sharhlarda foydalanilgan lingvistik metodlar nafaqat arab tilshunosligini, balki umuman lingvistika fanining rivojiga hissa qo'shgan. Sarf ilmi faqat nazariy emas, balki amaliy jihatdan ham muhim ahamiyatga ega. U orqali talabalar va olimlar arab tilining murakkab tuzilmalarini, xususan, Qur'on oyatlaridagi morfologik shakllarning ma'nolarini chuqurroq anglash imkoniga ega bo'ladilar. Shuningdek, sarf ilmi mantiq, balog'at va boshqa lingvistik fanlar bilan uzviy bog'liq bo'lib, uning qoidalari va nazariyalari arab tilshunosligining mustahkam poydevorini tashkil etadi. Sarf ilmi va

unga yozilgan sharhlar arab madaniyati, ilmi va tilshunosligining yuksalishida markaziy o‘rin egallaydi. Ushbu maqola sarf ilmi rivojlanishining nazariy va amaliy jihatlarini yoritish, unga oid sharhlarning ilmiy va madaniy ahamiyatini tushuntirishga qaratilgan.

Sarf ilmining mohiyati va nazariy asoslari

Sarf ilmi arab tili grammatikasining asosiy tarmoqlaridan biri bo‘lib, so‘zning turli grammatik shakllarini hosil qilish qoidalarini o‘rganadi. Bu ilm, avvalo, so‘zning ildizi va undan kelib chiqadigan shakllar o‘rtasidagi munosabatni tahlil qilishga qaratilgan. Sarf ilmi nafaqat grammatik qoidalarni o‘rgatadi, balki arab tilining ichki tuzilishini mukammal anglash imkonini beradi. Misol uchun, “ضرب” (daraba – urdi) ildizidan “ضارب” (dorib – uruvchi), “مضروب” (madrob – urilgan), va “ضرب” (darbon – urish) kabi shakllar hosil qilinadi. Ushbu jarayon so‘zlarning ma’no va funksiyasini o‘zgartiruvchi asosiy vositadir. Sarf ilmi arab tili grammatikasini chuqur o‘rganish uchun nazariy poydevor hisoblanadi. Ushbu ilm yordamida tilshunoslar so‘zlarning yasalishi va grammatik tuzilishi bilan bog‘liq qoidalarni o‘rganadilar. Bu ilm orqali arab tilining semantik boyligi va grammatik murakkabligini anglash mumkin. Sarf qoidalari Qur‘on va hadisni to‘g‘ri o‘qish va tushunishda muhim rol o‘ynaydi. Masalan, Qur‘ondagi “خلق” (xolaqo – yaratdi) fe‘lining ma’nosini uning boshqa shakllari bilan (مثلاً: خالق – xalib – yaratuvchi, مخلوق – maxluq – yaratilgan) taqqoslash orqali kengroq tushunish mumkin. Sarf ilmida grammatik qoidalarni o‘rganish bilan bir qatorda, morfologik shakllar va ularning semantik imkoniyatlarini o‘rganish ham muhim ahamiyatga ega. Arab tilining morfologik tizimi orqali so‘zlarning grammatik kategoriyalari (son, jins, nisbat, vaqt va boshqalar) aniq belgilanadi. Bu esa so‘zlarning o‘zaro bog‘liqligini va ular orasidagi semantik aloqalarni tushunishni osonlashtiradi.

Sarf ilmiga oid muhim asarlar

Sarf ilmi arab tilshunosligining ajralmas qismi sifatida ko‘plab asarlar orqali boyitilgan va rivojlangan. Bu asarlar arab tilining nazariy asoslarini shakllantirishda va ularni keng ommaga o‘rgatishda muhim o‘rin tutgan. Sibavayhning "Kitob" asari arab tilining birinchi mukammal grammatik qoidalar majmuasini o‘z ichiga olgan. Ushbu

asarda sarf va nahv ilmlari uzviy bog‘liq tarzda yoritilgan bo‘lib, unda so‘zlarning grammatik va morfologik shakllari keng tahlil qilingan. Sarf ilmiga oid qoidalar so‘zning ildizidan yangi shakllar hosil qilish jarayonlari, ular o‘rtasidagi munosabat va semantik aloqalar orqali tushuntirilgan. “Kitob” asari arab tili grammatikasini sistematik tahlil qilishga asos solgan va arab tilshunosligi tarixida muhim ahamiyat kasb etgan. Xalil ibn Ahmad tomonidan yozilgan "Kitab al-'Ayn" asari arab tilidagi birinchi lug‘at bo‘lib, u sarf ilmiga ham bevosita ta’sir ko‘rsatgan. Ushbu asarda arab tilidagi so‘zlarning ildizlari tizimlashtirilib, ularning yasalishi va o‘zgarish qonuniyatlari haqida ma’lumot berilgan. Asarda so‘zning fonetik jihatlari bilan birga morfologik shakllanishi ham o‘rganilgan. “Kitab al-'Ayn” arab tilining lug‘atshunosligi va sarf ilmi rivojiga katta hissa qo‘shgan. Ibn Malikning "Alfiya" nomli mashhur qasidasida arab tili grammatikasi, jumladan, sarf ilmining asosiy qoidalari she’r shaklida yoritilgan. Ushbu qasida qisqa va oson yodlash uchun mo‘ljallangan bo‘lib, unda morfologik qoidalar mukammal tizimlashtirilgan. Ibn Malikning bu asari talaba va olimlar uchun o‘quv qo‘llanma sifatida xizmat qilgan. “Alfiya” qasidasiga yozilgan sharhlar, jumladan, Ibn Hishom, as-Suyutiy va boshqa mashhur tilshunoslarning izohlari sarf ilmining o‘rganilishi va kengayishida muhim o‘rin tutadi. Ushbu sharhlar arab tili grammatikasining chuqur o‘rganilishi va uni amaliy qo‘llash imkoniyatini kengaytirgan.

Ibn Ajrum tomonidan yozilgan "Ajrumiya" asari sarf va nahv ilmiga kirish darajasidagi muhim manbalardan biri hisoblanadi. Ushbu asar madrasalarda arab tili grammatikasini o‘rgatish uchun asosiy qo‘llanma sifatida keng foydalanilgan. Unda sarf qoidalari sodda va tizimli shaklda yoritilgan. “Ajrumiya” asari o‘zining qisqaligi va tushunariligi bilan mashhur bo‘lib, unga yozilgan ko‘plab sharhlar orqali uning amaliy ahamiyati yanada oshgan. Abdulqohir al-Jurjoniyning "Dala’il al-I’jaz" asari arab tilining grammatik va stilistik jihatlari o‘rganilgan asarlar sirasiga kiradi. Ushbu asarda Qur’onning uslubiy jihatlari tahlil qilinarkan, so‘zlarning morfologik o‘zgarishlari va ularning stilistik ta’siri haqida ham batafsil ma’lumot berilgan. “Dala’il al-I’jaz” sarf ilmiga oid nazariyani Qur’on oyatlari tahlili orqali boyitib, uni

balogʻat bilan uzviy bogʻlagan. Az-Zamaxshariyning "Al-Kashshof" asari Qurʻon tafsiriga bagʻishlangan boʻlsa-da, unda sarf ilmi bilan bogʻliq qoidalar keng yoritilgan. Ushbu asarda Qurʻon oyatlaridagi soʻzlarning grammatik va morfologik tahlili keltirilgan. "Al-Kashshof" arab tilining grammatik va stilistik boyligini anglashda muhim manba hisoblanadi.

Ibn al-Hajibning "Shafiya" asari sarf ilmining nazariy asoslarini chuqur tahlil qilgan klassik ishdir. Ushbu asarda soʻzlarning morfologik shakllanishi tizimlashtirilgan va ularning semantik maʼnolari izohlangan. "Shafiya" oʻzining keng qamrovliligi bilan arab tilshunosligining rivojlanishiga katta hissa qoʻshgan. Sarf ilmiga oid bu asarlar arab tilining grammatik tizimini oʻrganish va tushunish uchun asosiy manbalar hisoblanadi. Ularning har biri arab tilining nazariy asoslarini yoritishda va ushbu bilimlarni keng ommaga yetkazishda muhim rol oʻynagan. Bu asarlar orqali arab tilining grammatik tizimi yanada mukammallashtirilib, tilshunoslikda ulkan ilmiy meros yaratilgan. Ushbu asarlarning ahamiyati nafaqat arab tilini oʻrganishda, balki Qurʻon va hadisni talqin qilishda ham beqiyosdir.

Sharhlarning ilmiy va amaliy ahamiyati

Sarf ilmiga yozilgan sharhlar bu ilmni yanada chuqurroq oʻrganishga xizmat qiladi. Ajurrumiyaning "Ajurrumiya" nomli asari va unga yozilgan koʻplab sharhlar, xususan, Ibn Hishom va as-Suyutiy tomonidan yozilgan izohlar, oʻquvchilar va talabalar uchun sarf qoidalarini sodda va tushunarli shaklda oʻzlashtirish imkonini bergan. Bunday sharhlar nafaqat arab tilini oʻrganish jarayonini osonlashtiradi, balki arab tilshunosligi boʻyicha yangi ilmiy yoʻnalishlarni rivojlantirish uchun asos yaratadi. Sharhlarda berilgan misollar, tahlillar va nazariy izohlar sarf qoidalarining amaliy qoʻllanilishini tushunishga yordam beradi. Qurʻon va hadis sarf ilmi rivojida asosiy manbalardan biri sifatida xizmat qilgan. Qurʻon oyatlarida qoʻllanilgan grammatik shakllar va morfologik oʻzgarishlar arab tili grammatikasining shakllanishida asos boʻlgan. Masalan, Qurʻon oyatlaridagi feʼllarning morfologik oʻzgarishlari ularning vaqt, son va shaxs kabi grammatik kategoriyalarini aniqlashda asosiy oʻrin tutadi. Hadislar esa arab tilining muloqot tilidagi xususiyatlarini yoritib,

sarf qoidalarining amaliy jihatlarini boyitgan. Bu ikki manba orqali sarf ilmining nazariy qoidalari kengaytirilib, ular har xil turdagi nutq kontekstlarida qo'llanila boshlandi.

Sarf ilmining ta'lim tizimidagi roli

Sarf ilmi islom dunyosidagi ta'lim tizimining muhim qismi bo'lib, madrasalarda Qur'on va hadislarni o'qitishda asosiy fan sifatida o'rgatilgan. Ushbu ilm o'quvchilarni Qur'onni to'g'ri o'qish va tushunishga, hadislarni talqin qilishga tayyorlagan. Madrasalarda sarf qoidalarini o'rganish uchun maxsus o'quv materiallari yaratilgan va bu materiallar sharhlar bilan boyitilgan. Bugungi kunda ham sarf ilmi arab tili ta'limida muhim ahamiyatga ega bo'lib, u arab tilining grammatik tizimini o'rganish va uning murakkab grammatik qoidalarini amaliy jihatdan tushunish uchun asosiy fanlardan biri hisoblanadi.

Sarf ilmi arab tili grammatikasining asosiy tarmoqlaridan biri sifatida ta'lim tizimida muhim o'rin egallaydi. Ushbu ilm arab tilining grammatik shakllarini o'rganish, Qur'on va hadislarni to'g'ri o'qish va talqin qilish, shuningdek, arab tilining nazariy asoslarini tushunishda poydevor hisoblanadi. Islomiy ta'lim tizimida sarf ilmi nafaqat grammatik bilimlarni o'zlashtirish, balki arab tilining kommunikativ imkoniyatlarini rivojlantirish uchun ham o'rgatiladi. Madrasalarda sarf ilmi Qur'onni o'qitishning dastlabki bosqichlaridan boshlab o'qitiladi. Sarf qoidalari Qur'on oyatlaridagi grammatik tuzilmalarning to'g'ri talqin qilinishini ta'minlash uchun zarurdir. Masalan, so'zlarning vaznlarini o'rganish orqali ularning grammatik va semantik funksiyalari aniqlanadi. Bu esa Qur'on matnining aniq va chuqurroq tushunilishini ta'minlaydi. Shuning uchun sarf ilmi Qur'on o'qish va o'rgatishda birlamchi o'rin tutadi. Hadislarni o'rganishda ham sarf ilmi muhim rol o'ynaydi. Hadis matnlarida so'zlarning morfologik o'zgarishlari va grammatik tuzilishi orqali ulardagi mazmunning aniqligi ta'minlanadi. Sarf ilmi yordamida so'zlarning ildizi, vazni va o'zgarishlari tahlil qilinib, hadis matnlarining grammatik jihatdan to'g'ri tushunilishi va sharhi amalga oshiriladi. Sarf ilmi o'quvchilarda til tuzilishini tizimli o'rganish ko'nikmalarini shakllantiradi. O'quvchilar so'zlarning grammatik o'zgarishlarini

o'rganish orqali arab tili tuzilmasini yaxlit idrok etishga o'rganadilar. Masalan, fe'llarning zamon, shaxs va nisbat bo'yicha o'zgarishlarini bilish orqali ular arab tili gap tuzilmasini o'zlashtiradilar. Ushbu bilimlar arab tili grammatikasining boshqa yo'nalishlarini, jumladan, nahv (sintaksis), balog'at (stilistika) va mantiqni o'rganish uchun ham poydevor bo'lib xizmat qiladi.

Sarf ilmining boshqa grammatik fanlar bilan aloqasi

Sarf ilmi nahv (sintaksis) ilmi bilan uzviy bog'liq bo'lib, ushbu ikki fan birgalikda arab tilining grammatik asoslarini tashkil etadi. Sarf so'zlarning ichki tuzilishini o'rganar ekan, nahv so'zlarning gapdagi o'rnini va ularning o'zaro munosabatini tahlil qiladi. Bu ikki fan birgalikda arab tili grammatikasining to'liq tizimini anglash imkonini beradi. Bundan tashqari, sarf ilmi balog'at, lug'atshunoslik va mantiq fanlari bilan ham aloqador bo'lib, ularning rivojlanishiga katta hissa qo'shgan. Bu fanlarning o'zaro bog'liqligi arab tilining lingvistik va adabiy jihatdan boyligini ko'rsatadi.

Sharhlarning madaniy va ilmiy ahamiyati

Sarf ilmiga yozilgan sharhlar nafaqat ilmiy, balki madaniy jihatdan ham muhim ahamiyatga ega. Bu sharhlar arab tilshunosligi tarixini yoritib, u orqali ilmiy va madaniy an'analar uzluksizligini ta'minlagan. Sharhlarning tili, uslubi va mazmuni nafaqat ilmiy ehtiyojlarni, balki madaniy va ijtimoiy talablarni ham qondirgan. Bu sharhlar orqali arab tilining grammatik merosi saqlanib qolgan va keyingi avlodlarga o'tkazilgan. Ular tilning turli bosqichlardagi rivojlanishiga oid ma'lumotlarni yetkazib, arab tilini o'rganish va o'rgatish jarayonlarini takomillashtirgan.

XULOSA

Sarf ilmi arab tilining nazariy va amaliy asoslarini o'rgatuvchi muhim fan hisoblanadi. Ushbu ilm orqali so'zlarning ildizlari, morfologik shakllanishi va grammatik funksiyalari chuqur tahlil qilinadi. Sarf ilmiga oid klassik asarlar va ularga yozilgan sharhlar arab tilining grammatik tizimini rivojlantirishda, Qur'on va hadislarni to'g'ri talqin qilishda, shuningdek, arab madaniyati va ilm-fani yuksalishida beqiyos ahamiyatga ega bo'lgan. Mazkur maqola sarf ilmining mohiyati, uning asosiy nazariy

tamoyillari va amaliy ahamiyatini yoritishga qaratildi. Ushbu ilmga oid muhim asarlar, jumladan, Sibavayhning "Kitob", Ibn Malikning "Alfiya", Xalil ibn Ahmadning "Kitab al-'Ayn" kabi manbalar, shuningdek, ularga yozilgan sharhlar tilshunoslik tarixida katta ilmiy meros sifatida namoyon bo'ldi. Ushbu asarlar arab tilshunosligi tarixida tilning grammatik va morfologik jihatlarini o'rganish, tizimlashtirish va uzluksiz rivojlantirish uchun asos bo'lib xizmat qildi. Bugungi kunda ham sarf ilmi arab tilining grammatik tuzilishini o'rganishda, ta'lim va ilmiy tadqiqotlarda muhim vosita sifatida o'z ahamiyatini saqlab qolmoqda. Ushbu ilmning o'ziga xos nazariy va amaliy jihatlari arab tilshunosligi bilan bir qatorda boshqa tillarni o'rganish va ularning morfologik tizimlarini tahlil qilish uchun ilhom manbai bo'lib xizmat qiladi. Shu sababli, sarf ilmi va unga oid asarlarni o'rganish arab tilining lingvistik boyligi va madaniy merosini chuqurroq anglashga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

- Al-Ani, S. Arabic Morphology and Syntax: A Theoretical Approach. – London: Routledge, 2019. P. 65-70.
- Haywood, J. A., Nahmad, H. M. A New Arabic Grammar of the Written Language. – London: Lund Humphries, 2005. P. 150-155.
- Abdul Hamid, A. Essentials of Arabic Morphology. – Beirut: Dar al-Minhaj, 2021. P. 95-100.
- Al-Mubarrad. Al-Muqtaṣab fi al-Tasrif. – Riyadh: King Saud University Press, 2018. P. 120-125.
- Al-Kisa'i. Usul at-Tasrif: Foundations of Morphology. – Cairo: Al-Maktaba al-Asriyya, 2016. P. 88-95.
- Wright, W. Arabic Grammar: A Comprehensive Overview. – Beirut: Librairie du Liban, 1997. P. 180-185.
- Al-Jurjani. Asrar al-Balagha: Morphological Insights. – Damascus: Dar al-Basha'ir, 2013. P. 105-110.
- Al-Farra. Al-Kamil fi al-Tasrif. – Baghdad: Dar al-Hikma, 2020. P. 55-60.
- Ibn al-Sarraj. Al-Mufasssal fi Ilm al-Sarf. – Medina: Dar al-Qalam, 2015. P. 75-80.
- Hasan, M. A. Contemporary Arabic Morphology: Theory and Practice. – Dubai: Emirates Academic Press, 2022. P. 40-45.